

DET MÖRKA OCH DET LJUSA SMÅLAND

UR DE RELIGIÖSA SLAGORDENS HISTORIA

Av professor HILDING PLEIJEL, Lund

1.

ETT gammalt latinskt ordstäv säger med rätta, att »böcker ha sina öden». Men detta gäller nog också om ordstävorna själva. Ett belysande exempel härpå utgör det bekanta slagordet »det mörkaste Småland».

Redan Valdemar Langlet påpekade i sitt kända arbete »Bevingade ord», att benämningen »det mörkaste Småland» återgick på Stanleys år 1890 utkomna arbete »I det mörkaste Afrika» och menade att slagordet »berättigades av en viss både trafikteknisk avskildhet och andlig isolering i landskapets inre delar, där obskurantismen anses ha sin högborg». Langlet ansåg, att uttrycket lancerats av den populära kåsören »Sigurd», vars »kaleidoskop» i Smålandsposten en tid gjorde detta Växjöblad till Sveriges mest lästa landsortstidning.

Helt nyligen har emellertid doktor Bror Olsson i en intressant artikel i Svenska Dagbladet med rubriken »Det mörkaste Småland — ett politiskt slagord och dess historia» klargjort slagordets uppkomst och ursprungliga innebörd. Uttryckets ytterste upphovsman var ingen mindre än den framstående liberale politikern Adolf Hedin. I en uppsats i Stockholms-Tidningen i april 1893 använde han namnet »det mörkaste Afrika» om det bänkkvarter i andra kammaren, där »tio män av den rena evangeliska läran som hava till mission att utbreda den rätta kungl. svenska politiska tron» hade sin plats. Fortfarande alluderande på Stanleys bok beskriver Hedin, hur de nämnda riksdagsmännen »sitta i allt svartare och svartare led, infödingar från Södermanlands, Östergötlands, Jönköpings, Kronobergs och Kalmar län».

Som dr. Olsson påpekar, använder Hedin inte här uttryckligen slagordet »det mörkaste Småland». Det är emellertid uppenbart,

att Hedins artikel givit upphovet till det nämnda uttrycket, som snart nog blev ett bevingat ord. »Av verkligt intresse», fortsätter dr. Olsson, »vore naturligtvis att veta, när det stadgade uttrycket det mörkaste *Småland* först uppträder». Jag tror mig kunna ge svar på denna ej oviktiga fråga och skall — på grundval av anteckningar, som jag gjort under årens lopp — även följa det nämnda slagordets ganska intressanta öden under de närmaste årtiondena.

På sommaren 1893 publicerades, som dr. Olsson redan påpekat, en broschyr med titeln »Hvilka riksdagsmän böra omväljas», där det om bonderepresentanten Carl Fredrik Petersson heter, att »han visat sig som en sannskyldig inföding i 'det mörkaste Afrika', såsom en tidning benämnt det hörn i kammaren, där östgötar och smålänningar har sin plats».

Nu är emellertid att märka, att denne C. F. Petersson var från Dänningelanda lilla socken i *Kronobergs* län och en mycket aktad man i sin ort. Inför de stundande riksdagsvalen karakteriserades han av sin hemortsavisa, Sigurds ovannämnda tidning *Smålands-posten*, som en man den där »genom ganska täta, träffande och förståndiga inlägg i riksdagsdebatten gjort sig väl förtjänt av sina valmäns förtroende och särskilt genom sitt uppträdande gentemot ett angrepp mot vår svenska kyrka vid senaste riksdag vunnit varmt och berättigat erkännande».

Vid den åsyftade riksdagsdebatten hade man diskuterat en motion om rätt att utträda ur svenska kyrkan. *Kronobergs*representanten hade med skarpa ord tillbakavisat motionen, som han ansåg skulle hjälpa »gudsförnekarne», »omstörtningssligan» att »vinna anhängare för gudsförnekande läror». »Jag tycker icke», sade han, »att det är värdigt ett kristet land och dess representanter att på ett sådant sätt tolerera hedendomens införande.» På detta replikerade den kände liberale *Lundaredaktören* Christian Bülow, att då »talaren på smålandsbänken rörde tillsammans en ren tro och en ren övertygelse med ett förnekande av Gud, talade han i ett ämne, som han alldeles icke förstod, och som han kanske aldrig skall komma att förstå». Statskyrkan och det kyrkliga inflytandet, tillade han, »ha nu också — *om också icke i en eller annan avkrok av vårt land* (kurs. här) — börjat sin stora reträtt».

2.

Det är mot denna allmänna bakgrund man har att se vad som skrevs några månader senare på hösten av stockholmsjournalisten

Jonas Brag. Under pseudonymen Fabius Commentator utgav denne en liten skrift »Den stridande kyrkan», där han kommenterade det uppmärksammade kyrkomöte som hölls på hösten nämnda år. Den nämnde Brag tillhörde Dagens Nyheters medarbetarstab, och i sin syn på kyrkomännen och de religiösa frågorna delade han sin tidnings både politiskt och religiöst frisinnade uppfattning. Nämnda tidning hade på sommaren 1893 blodigt skämtat med Sigurds ovan citerade dityramber med anledning av Dänningelandas uppträdande i riksdagen samt även haft en ledare om Kronobergs län, där det hette att detta, »ehuru en friskare strömning i ett par valkretsar brutit sig igenom, i politiskt hänseende räknas till de mera efterblivna».

Den stora, allt annat överskuggande frågan vid höstens kyrkomöte gällde svenska kyrkans bekännelse. Två partier stodo därvid mot varandra. En grupp, bestående av lågkyrkligt eller kulturellt orienterade kyrkomän, yrkade på en reducering av bekännelseskrifternas antal, så att de skulle omfatta endast de gamla symbola och Augsburgska bekännelsen. En annan jämnstark grupp med Gottfrid Billing i spetsen kämpade för att hela konkordieboken skulle behållas men tolkas i evangelisk anda. Det säger sig självt, att Dagens Nyheter av fullaste hjärta sympatiserade med den förra falangen. Under mötets lopp kommenterade den i olika artiklar diskussionen. Efteråt utgav Brag, som troligen skrivit dessa artiklar, den tidigare omnämnda broschyren, där de olika kyrkomännen utförligare karakteriserades.

Bland de »bekännelsetrogna» i kyrkomötet fanns även en markant gestalt, överläkaren J. F. Liedholm i Växjö. Han åtnjöt stort anseende inom sitt eget fack, sinnessjukvården, men han blev lika riksbekant på grund av sin klassiska lärdom och gammal-lutherska högkyrklighet. Om honom skriver Brag, att »den värde Växjödoktorn» var en »utpräglad antireformnatur» och att han »slagit ett hittills inom vårt land oupphunnet rekord uti ren och oförfalskad statskyrklighet». Brag berättar så, att Liedholm vid sin hemkomst fick en tacksamhetsadress »utav 100 å kyrkostämman röstberättigade personer i Nöbbeleds pastorat, beläget uti *det mörkaste Småland*» (kurs. här). (Inom parentes kan tilläggas, att adressen, som alltjämt är bevarad, kom från sockenborna i Växjö landsförsamling.)

Detta är mig veterligt första gången, som uttrycket »*det mörkaste Småland*» möter i tryck. Det är då av vikt att iakttaga att det förekommer i ett religiöst-kyrkligt sammanhang. Det användes

av en i *Jönköpings* län född kulturliberal — Brag var från *Vetlanda* — om en av gammalkyrklighetens främste målsmän i *Kronobergs* län. De båda länen i det gemensamma dåtida *Växjöstiftet* utgjorde vid denna tid två skilda världar i fromhetstypiskt hänseende. Under det att *Jönköpingslänet* (med undantag av *Västbo*) fick sin prägel av väckelsen under 1800-talet, kvarlevde i *Värend* alltjämt den gammallutherska, strängt kyrkliga fromheten med rötter ända tillbaka i karolinsk tid.

3.

I själva verket kom uttrycket »mörkaste Småland» snart nog att bli ett slagord särskilt nyttjat av den frikyrkliga rörelsen för att beteckna den del av Småland, där dess »mission» hade föga framgång eller ej alls lyckades vinna insteg. Dessa s. k. »mörka orter» befunno sig just i *Västbo* och i *Värend*.

Man behöver bara läsa skildringarna i E. J. Ekmans vid denna tid utkommande »Den inre missionens historia» för att sanningen av det sagda skall bli uppenbar. I den år 1896 utgivna första delen kommer Ekman in på de religiösa förhållandena i den typiska *Värendssocknen Urshult*, i våra dagar mest känd för sina stora fruktodlingar. Där hade under 1800-talet den store väckelseprofeten *Per Nyman* verkat i gammalpietistisk, strängt kyrklig anda och där utförde vid denna tid den lika fromme som lärde doktor *C. W. Widerström* en nitisk själasörjar- och förkunnaregärning av stora mått. Liksom sin företrädare bekämpade *Widerström* med olika medel alla försök att splittra den obrutna religiösa enheten i hans stora församling, som söndag efter söndag fyllde hans väldiga kyrka intill bristningsgränsen. Om denna gammallutherska bygd skriver nu Ekman, att *Svenska Missionsförbundets* arbetare där år 1895 »haft i sitt evangeliska arbete att kämpa mot en fientlig befolkning, som i mycket liknat den som mött missionärerna i *Kina*»(!). Tydligare än här kan väl inte den skarpa motsättningen mellan det »ljusa» *Jönköpings* län och det »mörka» *Värend* träda i dagen.

Ännu intressantare ur fromhetshistorisk synpunkt är emellertid Ekmans teckning av *Kronobergs* län i den del som utkom 1902. Där börjar skildringen med att konstatera, att »inom större delen av *Kronobergs* län hava ända intill den sista tiden andligt mörker, synd och ogudaktighet, i hög grad varit härskande». Sedan skildras

den »förföljelsestorm» som år 1894 mötte ett par av Missionsförbundets predikanter just i Urshult och angränsande bygd. Därefter kommer en i vårt sammanhang mycket viktig passus: »Dessutom är det en ganska stor del av länet, som ännu är en ödemark i andligt avseende. Denna del, känd under namnet 'Det mörkaste Småland' består av omkring 30 socknar, inom vilka ingen missionsförening ännu finnes. Befolkningen är försänkt i allehanda synder och dårskaper och berömmar sig därav. Man är förskräckt för nyläseri, anser det som en olycka, om en s. k. kolportör reser genom socknen, och på nyårsdagen tacka prästerna Gud i kyrkan, att deras församlingar blivit befriade från nyläseri och kolportörsverksamhet.»

Ekman's stora verk blev vida spritt ute i landet, och hans skildringar blevo bestämmande för de frikyrkliga kretsarnas uppfattning av det andliga läget i landet. Ljus var den bygd, där den »inre missionen» hade framgång, mörka åter de landsändar, där denna fromhetstyp ej vann insteg, oberoende av om dessa senare trakter voro sekulariserade eller präglade av gammal luthersk kyrkokristendom.

Detta kom klart till uttryck i de diskussioner, som fördes i denna fråga under 1920-talet. I den svenska frikyrklighetens huvudorgan Svenska Morgonbladet hade i november 1925 publicerats en högst värdefull karta över frikyrkorörelsens utbredning i Sverige. Allt eftersom bygderna voro »mörka», d. v. s. saknade eller hade ringa frikyrklig verksamhet, tecknades de i svart färg. Där åter det frikyrkliga arbetet bedrevs mera regelbundet, framträdde trakten i ljusare färg. Jönköpings län hörde till »de främsta provinserna» och framträder också mycket ljust på kartan. I det angränsade Kronobergs län åter saknade 20 kommuner helt och hade 9 endast tillfällig verksamhet. På *en* socken när stämde antalet alltså med det som på sin tid uppgavs av E. J. Ekman. Kronobergs län utgjorde alltså det »mörka» Småland.

I nära anslutning till den bild som nämnda karta gav av det religiösa läget i landet, sett ur frikyrklig synpunkt, uppstod en diskussion i tidningen om hur man skulle intensifiera verksamheten. I rubriken ovanför kartan konstaterades det nämligen, att »ofantliga områden i vårt eget land ännu [äro] oberörda av frikyrklig verksamhet». Tidningen framhöll själv, att »det är något oegentligt, att vi samtidigt med att vi sända ut missionärer till fjärran länder fullständigt ignorera vidsträckta trakter av eget land». Här möter alltså åter E. J. Ekman's parallellisering av för-

hållandena ute i hednaländerna och i de svenska gammalkyrkliga bygderna.

En frikyrkoledare föreslog, att missionseleverna skulle avbryta sina studier för att gå ut ett år »som arbetare å mörka orter», en annan hemställde, att de lokala missionsorganisationerna skulle »söka vidga området för sin verksamhet och därvid ta särskilt sikte på de s. k. obrutna fälten». Tidningen tog något senare själv upp saken i en ledare, där det hette, att frikyrkorörelsen anklagats för stagnation men att den i handling kunde bevisa oriktigheten av denna kritik genom »att visa sig mäktig lösa det nu så aktualiserade problemet: de mörka orternas evangelisering».

Gång efter annan under de närmaste åren kom saken upp till debatt i Sv. Morgonbladets spalter. I augusti 1926 klagade en frikyrkopastor från Växjö, hur svårt det var »på vissa håll i Småland». »Här framträder», skrev han, »alltjämt en fientlighet och en bitterhet mot den fria andliga verksamheten som är häpnadsväckande.» Landskapet skiftade emellertid betydligt i detta hänseende. »I den ena landsändan är det ljust och vackert, smilande och lockande, i den andra mörkt, hotfullt och fränstötande.» Skildringen överensstämmer ju nästan ordagrant med E. J. Ekmans trettio år tidigare.

4.

Det är av vikt att ha den nu berörda diskussionen i minne för att fullt förstå bakgrunden till den animerade debatt, som under februari månad 1928 kom att föras i Växjötidningen Smålands-posten. I början av året hade en i Växjö bosatt pastor i Svenska Missionsförbundet låtit i Jönköpingsposten införa ett upprop, som riktade sig till »missionsvännerna i det ljusa av Herren så rikt benådade Jönköpings län». Det var tydligt inspirerat av den ovan omnämnda diskussionen i Sv. Morgonbladet och utgör ett ur fromhetshistorisk synpunkt synnerligen intressant dokument.

Författaren börjar med att konstatera, att bland hans läsare »icke torde råda någon okunnighet om den stora differens som i andligt avseende är rådande mellan Jönköpings och Kronobergs län». Jönköpings län säges intaga »en mycket framstående plats i vårt land beträffande den fria andliga verksamheten», under det att Kronobergs län »räknas till de mera mörka och efterblivna». Efter två års verksamhet på dessa »s. k. obrutna tegar» anser sig författaren böra karakterisera läget i Värebygderna som »mycket

mörkt». Prästerna hysa antipati mot den fria verksamheten, flera av dem begagna »de mest osympatiska och vulgära metoder» för att förhindra den frikyrkliga verksamheten, och allmänheten hysar ännu i stor utsträckning »en viss fruktan för prästerna». Risken för »bannlysning och fördömelse» är därför stor för dem som »våga öppna sina hem för evangelii predikan och som besöka de fria sammankomsterna». Här och var finns det dock »någon enstaka troende familj», vilkas hem »kunna betecknas som missionsstationer» och som »depåer varifrån man gör vissa utflykter och strövtåg bland befolkningen».

Nu ville emellertid uppropets författare framställa ett förslag att avhjälpa det »andliga mörkret» i dessa bygder. Han vädjade till »för Herrens rikssak nitälskande lantbrukare, hantverkare och affärsmän etc.» att flytta ner till »de obrutna tegarna i Kronobergs län» och bosätta sig där. Därigenom skulle de utföra »en utomordentlig missionsgärning», som »i oanad utsträckning» skulle förkovra den fria andliga verksamheten. Slutligen namngavs 35 stycken socknar, som rekommenderades åt detta företag. Bland dem funnos naturligtvis både C. F. Peterssons Dänningelanda och Widerströms Urshult. Tilläggas bör, att det »mörka Småland» med sina 35 socknar sålunda alltjämt i stort sett omfattade samma område som på Ekmans tid.

Det ovan citerade förslaget hade väl gått spårlöst förbi, om icke en ung vaken prästman nere i Växjö fått syn på aktstycket och publicerat det i Smålandsposten, för att det måtte »bli känt i synnerhet i de socknar som omnämnas». I sin korta kommentar beskriver han det beklämmande intryck uppropet gjort på honom: »Just så tänka vi oss, att det går till ute på våra missionsfält, där hedendomen ruvar dyster och tung. Från Värebygdens går tanken av sig själv inför dessa [=uppropets] ord till Afrika eller Indien eller något annat land, där kristen mission bedrives.»

Den objektive iakttagaren, som efteråt betraktar det anförda dokumentet i dess historiska sammanhang, måste instämma i, att aktstycket väcker dylika associationer och kan tillägga, att detta just var meningen. Alltifrån E. J. Ekmans dagar — och för övrigt ännu tidigare — jämfördes de gammalkyrkliga bygderna i Sverige med missionsfälten i Kina och Kongo. De voro båda »mörka bygder», där det krävdes mission. För att skilja de båda verksamhetsformerna åt talade man därför också om »yttre mission» och »inre mission». Principiellt fanns där ingen skillnad mellan de båda.

Vi återgå till upproppet. En väldig storm bröt lös i Smålands-postens spalter. Såväl de apostroferade gammalkyrkliga socknarnas representanter — både präster och lekmän — som den frikyrkliga verksamhetens målsmän gävo luft åt sina innersta känslor. Debatten ger indirekt en ganska god bild av den fromhetstyp, som härskade i de omnämnda bygderna. Det är betecknande, att inläggen äro fyllda av citat från bibel, psalmbok och katekes men även citera Luthers kyrkopostilla och andra av lutherdomens klassiska författare. Ävenledes hänvisas till den kyrkogärning, som i dessa trakter utförts av präster som Nyman och Sellergren, Widerström och Ekedahl. »Här i vår svartmålade Värendsbygd», skriver en kvinnlig insändare från Hjortsberga, »har Gud givit oss många goda herdar efter sitt hjärta. Mätte vi inte förakta nåden och Guds ord, så att Gud nödgas taga detta ifrån oss! Större dom kan väl ej övergå en församling, än då den blir smittad av falsk andlighet.»

De sist anförda orden återspegla rätt väl den andliga miljö som debatten rörde sig om. Skulle man karakterisera den med neutrala kyrkohistoriska termer, skulle man väl närmast kunna beteckna den som en i karolinsk kyrkofromhet ytterst bottnande, av gammalpietismen delvis präglad luthersk kyrkokristendom. Med sin konservativt gammallutherska samhällssyn, vars fortlevande existens betingades av de yttre sociala och kulturgeografiska förhållandena i Värendsbygden, förnam denna fromhetstyp de utifrån inträngande nya idéerna av politiskt-religiös social art som något alldeles väsensfrämmande.

Man möter här — det är det betydelsefulla ur kyrkohistorisk eller rättare ur kyrkligt-sociologisk synpunkt — ännu på 1920-talet en bygd, som i det stora hela alltfört präglades av den kyrkliga enhetskultur, som en gång behärskade hela vårt folk, där alltså den gamla svenska lutherdomen ännu icke differentierats och den kyrkliga seden ännu icke uppluckrats.

I det norra grannlandet, som dock hörde till samma stift, hade däremot den allmänna socialekonomiska och religiösa revolutionen inom svenskt folkliv under 1800-talet vunnit stort insteg — f. ö. ett omfattande och invecklat problem, som ännu ej blivit av forskningen klarlagt. Där hade det kommit »ljus över landet» och där måste man följdriktigt betrakta de bygder, i vilka livet ännu levdes i gammaldags patriarkaliska former, såsom »mörka orter». Detta är den sociologiska innebörden av det »mörka» och det »ljusa» Småland.

Det nu behandlade slagordet »mörkaste Småland» och dess här skildrade historia kan emellertid lära oss något mera. Det för oss direkt in i slagordens intressanta symbolvärld. Såsom den nyare socialpsykologiska forskningen — t. ex. Torgny T. Segerstedt i det nyutkomna arbetet »Ordens makt» — har påvisat, utgöra orden symboler för en total situation och icke endast för en enskild tanke. Slagorden uppkomma i en bestämd situation för att ge uttryck åt en viss grupps samhörighet inåt och avgränsning utåt, men därmed framträda de också som en handlingsutlösande faktor.

Härpå är uttrycket »det mörkaste Småland» ett belysande exempel. Det skapades av den grupp, som företrädde det allmänna politiska frisinnet, för att utmärka dess avskildhet från de allmänt konservativt patriarkaliska bygderna. Det omhändertogs sedan av de anglo-amerikanskt influerade väckelsekretsarna, som ville avgränsa sig från den gammallutherska kyrkokristendomen. När dessa två fromhetstyper konfronterades inom ett bestämt område, uppstod en helt naturlig friktion, så olikartade som de voro. Då blevo slagorden »mörka orter», »mörkaste Småland» till en mäktig initiativväckande faktor.¹

När så slagordets ursprungssituation ej längre föreligger, ja då mister det sin kraft eller skiftar innebörd. Så gick det i fråga om »mörkaste Småland».

Under det följande årtiondet, under 1930-talet, förändrades den religiösa situationen inom Småland. I Kronobergs län inträngde de nya politiskt-sociala idéerna med väldig fart, så att de båda grannlänerna blevo alltmer likartade i allmänt kulturellt-socialt hänseende. Den kyrkliga verksamheten fann sin egen väg i Jönköpings län, och därmed blev skillnaden mellan de båda stiftsdelarna även i detta hänseende utjämnad. Å andra sidan miste den frikyrkliga verksamheten sin ursprungliga väckelsekaraktär. Den hade nu uppnått — som den själv angivit — »sin myndighetsålder». Den blev mera statisk än dynamisk, vilket tog sig uttryck däri, att »missionshusen» (som i Ekmans arbete skymta på var eller varannan sida) nu blevo »missionskyrka» eller »missionskapell», att predikanterna (ännu den allmänna beteckningen hos Ekman) nu blevo »pastorer» och att man här och var t. o. m. införde »vesper» och andra traditionsmättade gudstjänstformer.

¹ Ur den ovan anförda socialpsykologiska synpunkten kan en analys av det sist uppfunna religiösa slagordet »sakramentskristning» ge en intressant inblick i dagens religiösa situation i vårt land.

När denna allmänna utjämning inträtt, ja då fanns det inom dessa kretsar helt enkelt inte längre någon gromark för ett slagord som »mörkaste Småland».

Uttrycket försvann emellertid inte, därtill hade det för stor slagkraft. Det skiftade i stället innebörd. Hösten 1942 kunde man i Svenska Dagbladet läsa en s. k. marginalartikel, som fått rubriken »Från mörkaste Småland». Marginalredaktören började med att säga, att »Småland är säkerligen inte mörkare än andra svenska landskap. Men häromdagen kom ett livstecken därifrån, som onekligen vittnar om ovanligt mörker.» En tidning i det nämnda landskapet hade nämligen opponerat sig mot den av riksdagen antagna lagen om skyddsympningen inom försvarsväsendet, kallat den »en ny tvångslag» och utförligt skildrat dess farliga verkningar. Efter en utförlig redogörelse för vaccinationens betydelse framhöll signaturen, att vaccination var en försvarsstrid för bevarandet av folkhälsan och tillade till sist: »Även de 'medicinska ateisterna' i mörkaste Småland och annorstädes torde bli tvungna att finna sig häri.»

Man är frestad kalla det en ödets ironi, att dessa »medicinska ateister» i mörkaste Småland voro att lokalisera i — Jönköping. Nu hade alltså slagordet fått en innebörd av allmän kulturell efterblivenhet. Artikelförfattaren hade säkerligen ingen aning om att det var en länk i en lång utvecklingskedja, som härmed skapades.

Uttrycket har i våra dagar helt förlorat sin forna konkreta innebörd. Det framgår av inledningsorden till en nyss utkommen årspublikation, som utgives just i Jönköping. Där framhåller länets egen hövding, att kunnigheten i geografi väl nu för tiden är så stor, att »de gamla föreställningarna om det småländska höglandet som uteslutande bestående av ofruktbara bergbackar och sterila mossmarker — med andra ord *det mörka Småland* (kurs. här) — ha försvunnit».

Det är väl inte för djärvt att påstå, att det nämnda uttrycket i framtiden har ännu många möjligheter som symbolbildande slagord. Men den halvsekellånga historia, som »mörkaste Småland» redan upplevat, kan — som ovan visats — inte bara skänka en inblick i en viktig brytningstid inom svenskt kyrkoliv utan även hjälpa till att uppdaga oförmågan hos alla slagord, ej minst de religiösa, att återge den faktiska verkligheten.